

K DIALEKTIKE POZNÁVANIA A HODNOTENIA

MARIÁN VÁROSS

Teória poznania si tradične kládla predovšetkým otázku pôvodu, možnosti a hraníc poznania, pričom konfrontovala najmä protichodné východiská a riešenia rozličných podôb idealizmu a materializmu, resp. realizmu. Otázka, ktorú staviam v tejto štúdii, je iného charakteru. V teórii poznania sa pôvodne analyzovala len príležitostne a len v niektorých etapách dejín filozofie. Bolo to napr. u Francisa Bacona, ktorého zaujal problém čistoty a objektívnosti poznania a ktorý sa vo svojich „idola“ pokúsil definovať hlavné formy jeho obmedzení. Bolo to aj v modernom pozitívizme, ktorý s predtým nebývalým dôrazom nastolil problém vedeckosti poznania a v konečných dôsledkoch viedol ku kryštalizácii scientistického ideálu poznania. Táto postupná špecifikácia poznania v zmysle striktné vedeckého zmocňovania sa reality znamenala však zároveň nielen odhliadanie od množstva iných aspektov a procesov v kognitívnych vzťahoch človeka ku skutočnosti, ale aj prehlbovanie protirečenia medzi čistým poznávaním a ostatnými, najmä hodnotiacimi formami kognitívnej činnosti ľudí.

Tak sa zrodil moderný problém vzťahu medzi poznávaním a hodnotením a viacero jeho existujúcich riešení. Sú teórie, ktoré sa klonia k totožnosti a neodlíšiteľnosti poznávania a hodnotenia, sú iné, ktoré konštatujú ich principiálnu rozdielnosť, a sú, napokon, aj teórie, ktoré sa pokúšajú postihnúť podoby ich spolupráce. Našou úlohou bude vymedziť špecifickú funkciu poznávania a hodnotenia v rámci široko chápaných kognitívnych procesov, pričom sa budeme usilovať o dôkaz, že ich vzťah nie je ani vylučovací, ani hierarchický, ale v pravom zmysle slova dialektický, smerujúci ku komplexnému uskutočneniu mnohostranných úloh kognitívnych funkcií človeka.

1.

Stanovisko teórií, ktoré stotožňujú hodnotenie a poznávanie, je v krátkosti toto: ak vyslovíme nejaký poznávací výrok, treba, aby som ho zhodnotil, čo sa týka správnosti, lebo len tak ho budem môcť zaradiť do doterajšej svojej sústavy objektívnych poznatkov. Nie je teda možné robiť rozdiel medzi poznávaním a hodnotením, a to tým viac, že „hodnotenie je usudzovanie a poznávanie, a poznávanie vyžaduje hodnotenie poznatkov“.¹

Kritika týchto teórií sa môže opierať o dva body: nesprávnu terminológiu a nesprávne ontologicko-metodologické východisko. To, čo sa označuje ako „zhodnocovanie poznávacieho výroku, čo sa týka jeho správnosti“, nie je nič iné ako verifikačný proces, ktorým overujeme správnosť otázneho poznatku empiricky alebo logicky. Zhodnocovanie (angl. evaluation) je teda termín, označujúci empiricko-logickú operáciu, ktorá sa týka poznávacieho alebo hodnotiaceho výroku, zatiaľ čo hodnotenie je zaujímanie postoja k samému objektu.

¹ English K., *Malá logika*, Praha 1947, 476.

Poznávanie a hodnotenie majú jeden spoločný znak: sú to kognitívne akty, čiže sú to dva spôsoby vzťahu subjektu k realite a jej zmocňovania sa. Poznávanie v čistej forme je analyticko-abstrakčný proces a „odsubjektivizované“ zisťovanie, prípadne formulovanie daného stavu; naproti tomu hodnotenie je vo svojich dôsledkoch postihovanie zmyslu, významnosti, účelnosti, príjemnosti atď. daného predmetu podľa kritérií, ktorých nositeľom je subjekt (platí to, prirodzene, i o kritériách, ktoré si subjekt osvojil výchovou, vzdelaním a inými spoločenskými väzbami).

Nositeľom kognitívnych procesov je ľudský subjekt a prostredím ich realizácie je vedomie. Pravda, rozdielna funkcia poznávania a hodnotenia spôsobuje, že sa zakaždým inak angažuje subjekt a že vedomie nadobúda pri poznávaní a pri hodnotení inú povahu a inú formu intencionality. Preto sme nútení konštatovať jednak rozdielnosť noetického a axiologického *vedomia*, jednak aj rozdielnosť noetickej a hodnotiacej *imanencie* javov vo vedomí. Hlbšia analýza a presnejší fenomenologický opis by mohli priniesť presvedčivé dôkazy o tom, že spôsob subjektívnej aktivity vedomia pri poznávaní a pri hodnotení má svoje špecifiká, a to i čo sa týka zacielenosti vedomia, i pokiaľ ide o jeho špecifickú „klímu“ (napr. väčšia „abstraktnosť“ a desubjektivizovanosť pri vedeckopoznávacích aktoch atď.) a napokon i čo sa týka jeho expanzie a šírky záberu.

Pokiaľ ide o rozsah obidvoch imanencií, zdá sa okruh noetickej imanencie na prvý pohľad širší, pretože môže zahŕňať všetky známe predmety. V skutočnosti to tak nie je. Už celkom elementárne, primárne tendencie subjektu pri styku s realitou nesmerujú k poznaniu predmetov, ale predovšetkým k ukojeniu životných potrieb (v záujme zachovania života), z čoho logicky vyplýva, že hodnotenie je jav primárny a poznávanie sekundárny.

Pre túto hypotézu možno uviesť viacero dôkazov. Je evidentné, že poznávanie je intelektuálna činnosť, teda z psychologického hľadiska sekundárna. Naproti tomu hodnotenie, okrem svojich intelektuálnych foriem, jestvuje aj v podobe primárnych vitálnych prejavov, ako možno dokázať analýzou inštinktov, pudov a obranných reflexov. Táto hodnotiacia tendencia je v porovnaní s uvedomelou intelektuálnou činnosťou primárna.

Časové prvenstvo hodnotenia pred poznávaním sa potvrdzuje faktom, že poznávanie sa uskutočňuje spravidla iba po prvom hodnotiacom kontakte subjektu s objektom: prvý „dojem“ — pozitívny, ľahostajný alebo negatívny — je rozhodujúci pre nasledujúci poznávací proces. Vieme však, že hodnotenie môže poznávaniu nielen predchádzať, ale aj po ňom nasledovať, a poznávací akt bude potom slúžiť ako pomocný proces pre sekundárne hodnotenie.

Hodnotiace a poznávacie akty nie sú v skutočnosti presne a jednoznačne ohraničené. Poznávanie predmetu sa prakticky nemôže obísť bez hodnotiaceho prízvuku. V každom vneme sme súčasne poznávajúcimi aj hodnotiacimi subjektmi, ktoré vedome alebo nevedome konštatujú kvalitu vnímaného predmetu vo forme citového sprievodu.² Vo všeobecnosti poznávame lepšie a úplnejšie, ak máme k pred-

² Porov. Klages L., *Persönlichkeit*, Potsdam-Zürich 1928, 94 a Driesch, *Grundprobleme der Psychologie*, Leipzig 1929, 21.

metu pozitívny vzťah, a to záujem, slasť, očakávanie, prekvapenie a pod. Môžeme tu citovať výrok Häberlinov, ktorý konštatuje už všeobecne prijímaný fakt, že „akosť pamäti (t. j. dobrá pamäť) závisí od stupňa záujmu, s ktorým sa blížime k objektom“.³ Svoj poznávací akt uskutočniam omnoho ľahšie a s menšou námahou, ak sa predmet dotýka môjho subjektívneho „sveta“; pozornosť je napríklad akt uvedomelý, ale uskutočňuje sa iba vtedy, keď je podmienený hodnotiacim príklonom, ktorý rozhoduje vôbec už o vstupe predmetu do okruhu vedomia. Dôsledok z toho je, že hodnotiacia imanencia je aspoň taká široká ako noetická imanencia, a okrem toho je to jav geneticky primárny, rozhodujúci o pokračovaní vzťahu medzi subjektom a objektom. „Základné vzťahy človeka k človeku, ako vôbec všetky vzťahy k realite, spočívajú na podklade psychologicko-hodnotiacich momentov. Kde nenastáva nijaký hodnotiaci príklon, prípadne nijaký nie je možný, tam sa neuskutočňuje ani nijaký vzťah a nepostihuje sa vôbec nijaká realita. Iný človek má pre mňa ako psychologické individuum toľko reality, koľko má pre mňa hodnoty, či je to už v dobrom, alebo zlom zmysle.“⁴

Hodnotenie i poznávanie ako kognitívne procesy slúžia na preklenutie „priepasti“ medzi subjektom a objektom, ktorú Simmel nazýva „beängstigendes Gegenüber“.⁵ Medzi obidvoma procesmi je dialektický pomer, podobný pomeru medzi „praktickým“ a „teoretickým“ alebo medzi „aplikovaným“ a „bádateľským“. Vzťah subjektu k skutočnosti nemožno pochopiť ani ich miešaním, ani ich striktným oddeľovaním, ale ujasnením si ich „kompetencie“ a vzájomného dopĺňania.

Pomer medzi poznávaním a hodnotením pokúša sa osvetliť Mirko Novák⁶ aplikáciou na vývin ľudského myslenia a zmocňovania sa skutočnosti v dejinách filozofie. V prvej etape sa sféra poznávania a hodnotenia podľa neho nedotýkala: poznanie bolo postihovaním vonkajšieho sveta a uskutočňovalo sa zmyslami (prvé obdobie gréckeho kozmologického myslenia). V druhej etape došlo k pozitívnemu dotyku: oblasť zmyslového poznania sa stretla s oblasťou zážitku a hodnotenia (grécka antropologická filozofia, Platón). Tretí pomer sa vyznačuje tendenciou čerpať pravdu zo zážitku a z uprednostnenia princípu hodnotenia, čím sa otvára pôda teóriám osobnej pravdy. Napokon štvrtý pomer je charakteristický snahou zmocňovať sa štruktúry „vnútra“ predmetu, čiže tu ide o scientistickú orientáciu, abstrahujúcu od hodnotiacich momentov.

Funkcionálny rozdiel medzi poznávaním a hodnotením, jeho definovanie a metodologická aplikácia je predpokladom vedeckého pokroku, jasného myslenia a presného vyjadrovania sa, no aj podmienkou správnej výchovy jednotlivca a spoločnosti. Ak sa v dejinách filozofie prepletali a navzájom porážali koncepcie subjektivistické a objektivistické, idealistické a materialistické, realistické a nominalistické, dogmatické a skeptické atď., ktoré rozmanito chápali a definovali subjekt a objekt, ich hranice, funkcie, hodnoty a vzťahy, pochádzalo to i z nedostatku rozširovania medzi poznávaním a hodnotením, resp. medzi pravdou a hodnotou.

³ Häberlin P., *Leitfaden der Psychologie*, Leipzig 1941, 44.

⁴ Liebert, *Das Problem der Geltung*, 161; cit. Stern A., *Wahrheit, Wirklichkeit und Wert*, München 1932, 327n.

⁵ Simmel G., *Hauptprobleme der Philosophie*, 94.

⁶ Novák M., *Hodnoty a dejiny*, Praha 1947, 48 n.

Mnohí autori naproti tomu konštatujú, že vovádzaním základného protikladu medzi poznávaním a hodnotením do analýzy vzťahu subjekt-objekt sa znemožňuje celostné chápanie reality. Dualizmus pravdy a hodnoty, poznávacieho a hodnotiaceho výroku rozštiepuje vraj nielen realitu, ale aj subjekt na dve nepreklenuteľné a v podstate nezlúčiteľné oblasti, medzi ktorými je síce určitý vzťah, ale skôr fenomenálny vzťah ako ontologický.

Naša diferenciácia kognitívnych aktov nesleduje tento cieľ. Súhlasíme s Krušom, ktorý píše, že hoci poznávanie a hodnotenie nie sú totožné, predsa hodnotenie nie je o nič menej v styku s realitou ako poznávanie.⁷ Ich pomer je *dialektický, konvergujúci a integrujúci*.

Ilustrujme ho analýzou myšlienkovvej činnosti človeka: Myslením sa psychologicky rozumie duševná funkcia, pomocou ktorej „vieme zažitá a v pamäti podržané dojmy roztrieďovať, vybrať z nich tie, ktoré pre istý cieľ potrebujeme, pracovať s nimi a na ich základe produkovať aj duševné javy celkom nové“.⁸ Myslenie, na rozdiel od iných duševných funkcií, je vedomý tvorivý akt, ktorý sa uskutočňuje za spolupráce vôle (koncentrácie), pozornosti (zamerania sa určitým smerom), pamäti (ako materiálového zásobníka), predstáv (ako funkcie, oživujúcej dávnejšie vnemy vo forme živých dát vo vedomí) atď. Akty myslenia sa líšia od kognitívnych ktoré, pri svojej účasti na aktoch myslenia, sa diferencujú na poznávacie a hodnotiace. Akty myslenia sú totiž — vo svojej tvorivej pôsobnosti — kombinovaním faktov (získaných poznanií) a hodnôt pre konštrukciu ich nových vzťahov. Ide tu o špecifický intelektuálny tvorivý proces, dejúci sa bez bezprostredného kontaktu s vonkajšou realitou, ale používajúci už jestvujúce obsahy vedomia pre zmysluplné kombinácie podľa viac či menej vyspelých logických schopností subjektu. Myslenie je od poznávania a hodnotenia eminentne závislé, pretože jeho povaha bude podmienená jednak logickou nosnosťou faktového materiálu, získaného predchádzajúcim poznaním, jednak vyspelosťou hodnotiacich kritérií vedomia. Tieto kritériá budú totiž podstatne vplývať pri výbere určitých dát pre tvorbu určitých myšlienkových schém. No okrem toho je možné aj myslenie, špecializované na materiál poznávací alebo hodnotiaci osebe; je rozdiel, keď sústredene rozmýšľam o teoretickom probléme a keď rozmýšľam o mravnej stránke nedávneho nedorozumenia so svojim priateľom.

Keby poznávanie a hodnotenie nesprostredkovali subjektu vzťah s tou istou realitou, nebola by vôbec možná syntetizujúca a tvorivá funkcia myslenia. Aj myslenie by muselo byť dvojaké (ako to tvrdia niektorí autori, ktorí si nevedia poradiť s ontologickým dualizmom faktov a hodnôt; porov. Scheler). Psychológia však zisťuje opak: myslenie je tvorenie nových vzťahov, prípadne dotváranie a syntetizovanie takých dát, ktoré boli tradované poznaním a hodnotením v neúplnej a nesystematickej forme (atomizované fakty a zážitky). Myslením si dopĺňame a dotvárame mozaikový obraz o realite (a jej zložkách) tak, aby z toho vznikol ucelený svetonázor. Obraz, ktorý si o svete vytvárame, je takto výsledok dialektickej interakcie poznávacích a hodnotiacich vzťahov ku skutočnosti.

⁷ K r u s é C., *Cognition and Value Reexamined*. Travaux du IXe Congrès International de Philosophie (1937).

⁸ J u r o v s k ý A., *Psychológia*, T. Sv. Martin 1942, 151.

Pokúsime sa teraz osvetliť vzťah a špecifickú formu spolupráce medzi poznávaním a hodnotením prostredníctvom rozboru tzv. *primárneho a sekundárneho hodnotenia*.

Tieto termíny možno používať vo viacerých významoch. Po prvé, súvisia s príbuznými termínmi pri vrstvách osobnosti: primárne hodnotenie je výrazom primárnej vrstvy, sekundárne je typické pre sekundárnu vrstvu. Druhý význam týchto termínov súvisí s pomerom hodnotenia k poznávaciemu aktu: primárne hodnotenie, ako sme ukázali vyššie, je predpokladom poznávacieho procesu a uskutočňuje sa pred ním, sekundárne hodnotenie, naopak, nasleduje po poznaní, ktorého zistenia budú podkladom pre definitívnejšiu formuláciu hodnotiaceho výroku alebo postoja. Napokon možno hovoriť aj o treťom význame daných termínov, a to v súvisi s vývinom osobnosti, ktorej genéza — axiologicky vyjadrené — je prechodom od „primárnosti“ k „sekundárnosti“, čiže znamená postupné tvorenie súhrnu overených dát o realite a zároveň korigovanie, resp. ustáľovanie určitých hodnotiacich štandardov (noriem a smerníc životného správania).

Takýto postup možno zistiť takmer pri každom uváženom hodnotiacom výroku:

Príklady:

Ekonomické hodnotenie: Vo výklade vidím kravatu, ktorá sa mi na prvý pohľad veľmi páči. Vojdem do obchodu, dám si ju ukázať, ale zistím, že je zo zlej látky. Nekúpim ju, lebo je vzhľadom na svoju akosť príliš drahá.

Eстетické hodnotenie: Priateľ mi odporúča, aby som sa šiel pozrieť do divadla na nový pozoruhodný kus. Počas predstavenia, na ktoré som sa tešil, presviedčam sa o opaku a môj konečný úsudok je v zásade záporný.

Morálne hodnotenie: Dostanem sa do spoločnosti, kde ma predstavia na prvý pohľad veľmi nesympatickému človeku. Som však nútený sa mu venovať a postupne s prekvapením zisťujem, že ide o osobnosť intelektuálne i mravne pozoruhodnú. Môj konečný postoj je vyslovene kladný a som rád, že som ho mohol poznať.

Z týchto náhodne vybraných príkladov vidno, že hodnotiaci vzťah subjektu k objektu prebieha pravidelne tromi fázami, z ktorých prvá je primárne, bezprostredné a nedostatočne podložené hodnotenie, druhá poznávanie (alebo oboznamovanie sa) a tretia sekundárne hodnotenie. Konečný postoj k objektu alebo výrok o ňom môže, alebo nemusí súhlasiť s „prvým dojomom“. V uvedených príkladoch vidno, ako nastáva uvedomovanie si predmetu subjektom a akými fázami prechádza uvedený predmet, na ktorý sa postupne zameriavajú jednotlivé druhy intencionálnych aktov subjektu. Tento skúšobný čas je príležitosťou poznať čelitosť funkcií objektu a zhodnocovať ich hierarchiu takže subjekt je napokon schopný získať o predmete relatívne overený názor.

V prípadoch, keď môj prvý dojem o predmete nesúhlasí s konečným hodnotiacim postojom, ide spravidla o napätie medzi primárnou a sekundárnou vrstvou

osobnosti. Hovoríeva sa aj o rozpore temperamentu a intelektu. Nie je napr. možné, aby umelecký kritik vyslovil pozitívne hodnotenie o diele, ktoré je vysloveným anachronizmom (hoci by sa mu osobne páčilo), podobne mravne vyspelý človek nemôže vyniesť kladný výrok o prípade agresie (hoci by mu imponoval ako prejav sily) a takisto nie je možné, aby ekonóm podal kladný posudok o investícii, ktorá mala zadovážiť hodnoty síce príjemné, ale ruiniujúce konkrétnu bilanciu.

Primárnym hodnotením rozumieme predovšetkým nevedoméle a vitálne postoje. Mimovoľné gestá, mimika, hra, spontánne predstavy, ilúzie, halucinácie, sny atď. majú svoj „zmysel“. Hoci ich hodnotiaci podklad je väčšinou zastrený, predsa ho môžeme konštatovať. Ak ide o reflexné pohyby, ktoré majú obrannú tendenciu, o spontánne predstavy a spomienky, ktoré oživujú príjemné alebo nepríjemné situácie, o sny, obsahujúce pozitívne alebo negatívne želania a značiace obohatenie subjektu — možno tu vždy nájsť hodnotiaci proces, pravdaže, nevedomý.⁹ Človek má celý rad denných návykov. Nevedomuje si, že sú mu príjemné, kým nie je prinútený ich zmeniť, alebo sa ich vzdať. Keďže hodnotenie je v skutočnosti výberom a uprednostňovaním, vyplýva z toho pre primárne hodnotenie, že jeho imanencia spočíva v bezprostrednom postavení hodnoty: mimovoľné prejavy osobnosti sú často chvíľkové, uskutočňujú sa iba raz a znamenajú bezprostredné ukojenie potreby alebo nevedomého priania.

Predpoklad, že aj mimovoľné prejavy sú hodnotiacim výrazom, potvrdzuje sa prežívaním individuálnej biologickej hodnoty — života subjektu. Z fyziologického hľadiska poznáme isté procesy, ktoré fungujú normálne iba za určitých podmienok (napr. optimálneho metabolizmu), kým psychologicky hovoríme o pocitoch slasti, bolesti, ťažoby, pichania, hladu, tepla atď., čím sa signalizujú príslušné zmeny v psychofyziologickej rovnováhe. Za normálnych okolností sa táto rovnováha prejavuje pocitom príjemného rozpoloženia a sily. Ale ihneď, len čo sa táto všeobecná nálada zastaví pod takým alebo iným vonkajším či vnútorným vplyvom, reagujeme reflexne — na obranu biologickej hodnoty a v duchu inštinktu, ktorý je biologickou primárnou normou.

Takto môžeme uzatvárať, že reflexné prejavy majú podklad v špeciálnom akte nevedoméleho hodnotenia, ktoré podnecuje bezprostrednú obranu biologickej hodnoty aj bez vedomého zásahu.

Pomer primárneho a sekundárneho hodnotenia možno osvetliť i z hľadiska hlbínnej psychológie, ktorá — hoci pod inými termínmi — využíva ho diagnosticky a terapeuticky. Práve ich rozdiel je podkladom tzv. konfliktov a útlmov, čiže axiologického napätia, ktoré smeruje až k psychoneurózam. Jednotlivé centrá osobnosti predstavujú akýchsi „zákonodarných“ činiteľov v podobe svojských tendencií. Najvýraznejšie to vyplýva z psychoanalýzy, ktorá dokonca dovoľuje rozoznávať dvojaký význam primárnosti a sekundárnosti, prípadne ich vzájomného napätia: prvou formou je tu napätie medzi vedomím a nevedomím, čiže medzi

⁹ Klages L., *Persönlichkeit*, 108; Freud, *Úvod do psychoanalýzy*, Praha 1936, 40 a častejšie, Lersch, *Der Aufbau des Charakters*, Leipzig 1938, 59 atď.

tendenciami „ja“ a pudovými predstavami „ono“, ktoré sú v spojení prostredníctvom cenzúrnej inštanície predvedomia; druhou formou je napätie medzi „ja“ a „nad—ja“, čiže medzi ambíciami „ja“ a ideálnymi normami. Treba však poznamenať, že pojem predvedomia je hmlistý a interpretuje sa nejednotne. Predvedomie je v podstate výsledok vyššej organizácie osobnosti, ktorej mravné ideály „nad—ja“ prenikli do hlbších základov osobnosti a dôslednou sebadisciplínou sa zautomatizovali, takže prístup pudových predstáv do vedomia je kontrolovaný a cenzurovaný už vo forme predvedomého zásahu. Takto vlastne celý hodnotiaci spor v osobnosti sa týka dvojnásobnej determinácie vedomia, a to jednak „zdola“, jednak „zhora“, pretože „ja“ je na jednej strane činiteľ mocenskoagresívny, na druhej strane si tvorí normatívne ideály pod vplyvom prostredia a, ako hovorí Freud, pod tlakom dedičného pocitu viny. Môže sa potom stať, že zvolené ideály sú možnosťami a schopnosťami osobnosti neprimerané a individuum začína trpieť neurotickými napätiami a poruchami.

Prakticky teda i z hlbinej psychológie vyplývajú vlastne len dve formy hodnotenia — primárne a sekundárne. Chronologicky a inštitucionálne sú navzájom v hierarchickom pomere: cenzúra vykonávaná predvedomím presadzuje v podstate normy a vzory, ktoré sú obsiahnuté vo vrstve ideálov, zatiaľ čo „ja“ so svojimi ambíciami a snaženiami je svojou prirodzenosťou tlmočníkom pudového tlaku a obsahov nevedomia. Nejdeme tu bližšie rozvádzať poznatky, ktoré teoreticky a klinicky zhromaždila hlbinná psychológia; uspokojujeme sa s konštatovaním, že všetky životaschopné teórie osobnosti usilujú sa definovať osobnosť ako psychofyziológickú jednotu, ktorá sa vyznačuje vnútorným dialektickým napätím. Výrazom toho je práve aj dialektický vzťah medzi primárnymi a sekundárnymi funkciami a tendenciami.

Keď sme dali psychické akty „*primárne hodnotenie — poznávanie — sekundárne hodnotenie*“ do časového sledu, neznamená to, že každý hodnotiaci proces prebieha presne podľa tejto schémy a že výsledný názor bude naozaj trvalý. V skutočnosti hodnotiace procesy prebiehajú neorganizovane, často za nedostatočnej účasti vedomia. Stáva sa, že niektorý primárny, bezprostredne a nekriticky zaujatý hodnotiaci postoj sprevádza osobnosť po mnoho rokov jej života, kým iný, solídne postavený a neustálym poznávaním dopĺňaný býva vyslovený s opatrnosťou a výhradami. To závisí od povahy, povolania, vzdelania a záujmového okruhu jednotlivca. Napr. umelecký kritik môže veľmi prenáhlene odsúdiť človeka, ktorého sotva pozná, a vôbec sa môže javiť ako povrchná a nedôsledná osobnosť, ale spravidla vyslovuje len veľmi opatrný názor o umeleckom diele, hoci veľmi dobre pozná jeho úroveň, autora, tendenciu atď. Preto nie každý hodnotiaci súd prebieha podľa uvedenej časovej schémy a nie každý je ňou ukončený. Vývin osobnosti, trvajúcej až do posledných dní života, sa vyznačuje neustálym, hoci nerovnako uvedomelým a sebakritickým tvorením hodnotiacich postojov; platí to tak isto o postojoch k jednotlivostiam ako o svetonáhľade. Nie každá osobnosť je citlivá na nové fakty, ktoré sú v nejakom nesúlhlase s už prijatými hodnotiacimi smernicami alebo názormi. A je len málo ľudí, ktorí majú odvahu korigovať svoje „definitívne“ stanoviská novou realitou.

Pokúsme sa teraz o aplikáciu niektorých zistení o primárnom a sekundárnom hodnotení na základné psychické funkcie, najmä vnímanie, predstavy, pamäť, city a vôľu.

Vnímanie je svojim určením kognitívny akt a v bežnej forme je zmesou poznávacieho a hodnotiaceho postoja. Ukázali sme už, že i na vnímanie platí podmienka predbežného hodnotiaceho „súhlasu“ (potreby). Často sa stáva, že idem po ulici, dívam sa, ale nevnímam, čo sa okolo mňa deje. Intencionálne akty pozornosti sú zamerané inam, napr. na predmety predstáv, fantázie alebo myslenia. Komplexy objektov, ktoré ma obklopujú na ulici, sa nestali imanentnými môjmu vedomiu, alebo tvoria akúsi situačnú perifériu, v ktorej sa orientujem polovedome a automaticky. Jednoducho: nezaujímam sa o ne. Postačí však maličkosť — zadržanie auta, oslovenie — aby som zameral svoju pozornosť na danú situáciu a aby som ju začal skutočne vnímať. Samo vnímanie nie je ešte ani skutočné poznávanie, ani hodnotenie, ale iba zacielenie pozornosti na objekt za účelom zmyslovej informácie o situácii.

Činnosť *predstavivosti* je ešte jasnejšie podmienená hodnotiacimi postojmi osobnosti, lebo sa zväčša pohybuje na osi príjemné—neprijemné a užitočné—škodlivé. Najmä o mimovoľne sa vynárajúcich predstavách to možno tvrdiť takmer dôsledne (spontánne spomienkové predstavy, denné sny a pod.). Tieto predstavy sa spravidla prepletajú s obrazmi fantázie, takže nie je vždy možné určiť, či je obraz vo vedomí reprodukciou vnemu, alebo je prispôsobený a dotvorený subjektívnou obrazotvornosťou. V každom prípade však predstavové obrazy majú určité zákonitosti pôvodu a priebehu, dané momentálnym rozpoložením subjektu a jeho spontánnymi či vedomými postojmi.

Podobne závisí od determinujúcej tendencie subjektu aj *pamäť*. Do pamäti si vryjem omnoho ľahšie predmet, ktorý intenzívne hodnotím v kladnom alebo zápornom zmysle, čo má neskôr základný vplyv na pamäťové asociácie. Prípady neujasneného negatívneho hodnotenia (napr. nechuti) niekedy spôsobujú, že nie som schopný danú vec sa naučiť alebo si ju zapamätať, prípadne sa na ňu neskôr rozpamätať. Ide tu o druh fixačnej a evokačnej amnézie, študovaný už Ribotom, a vysvetliteľný práve vzťahom hodnotiaceho subjektu k objektu. Psychoanalýza chcela vysvetľovať tieto zjavy na základe princípu libido: osobu alebo vec, ktoré si neviem vyvolať do pamäti, nevedome vyčiarujem z reality vôbec, čiže mám k nej nevedomý „vražedný“ postoj. Toto hľadisko je však príliš úzke a nedá sa zovšeobecňovať na mnoho prípadov, v ktorých ide o iné determinanty (napr. poruchy niektorých druhov pamäti alebo pamäťové typy). Jednako sa dá predpokladať, že vyvolanie si do pamäti ako aktualizácia predtým zapamätaného je vlastne návratom predmetu do hodnotiaceho a poznávajúceho vedomia. Je pritom možné, že niektorá funkcia alebo centrum robia nevedomé opozíciu, ako sa to stáva pri učení alebo vôbec zapamätávaní. Niekedy sa dá dokonca introspektívne zistiť napätie medzi hodnotiacim „ja“ na jednej strane a poznávajúcim na druhej strane: hodnotiace postoje mi môžu brániť v „objektívnom“ poznávaní a neskôr v pamäťovom spracúvaní materiálu a, naopak, poznané a zapamätané mi môže

brániť v pripamätúvaní si niektorých hodnotiacich postojov alebo zážitkov. Vcelku je teda porozumenie pamäťových mechanizmov podmienené aj pribatím axiologického činiteľa, ktorý vplýva na celý pamäťový proces (zapamätanie, podržanie si v pamäti, vyvolanie si do pamäti a znovupoznanie).

Psychológia hovorí o nižších a vyšších *citoch*, ktoré, vzhľadom na náš problém, možno dať do určitej súvislosti aj s hodnotením: nižšie city — primárne hodnotenie, vyššie city — sekundárne hodnotenie. Je teraz otázka, či citové zážitky akéhokoľvek druhu sú samy osebe už akýmsi hodnotením, alebo sú len podnetom, sprievodcom či následkom vlastnej hodnotiacej činnosti. Pri nižších citoch to možno riešiť len nepriamo. Dá sa konštatovať iba toľko, že nižší citový prejav je indikátorom nejakého primárneho hodnotiaceho postoja. Závažnejšia je funkcia citov pri napätí medzi primárnym a sekundárnym hodnotením. Tak napr. primárny hodnotiaci postoj, sprevádzaný, prípadne vyjadrený citovou kvalitou, nemusí nájsť súhlas sekundárneho hodnotenia, ktoré niekedy vyvoláva dokonca pocit nepríjemného rozčarovania, zahanbenia alebo protestu. Keď som sa pristihol pri obdivovaní nemorálneho, banálneho alebo zbytočného, mám pocit rozdvojenia na dve hodnotiace centrá. Výchovný proces zasahuje do primárneho citovohodnotiaceho profilu osobností v tom zmysle, že ju učí jednak intelektuálno-sekundárnemu hodnoteniu (napr., že nerozhoduje to, čo sa mi páči, ale čo je hodnotné), jednak pripravuje osobnosť pre asociovanie takýchto sekundárných hodnotiacich postojov s vyššími citmi. Príklad: bežnému typu sa veľmi páči ľahká hudba; hudobná výchova však zblízuje osobnosť s vyššími hudobnými formami. Výsledkom býva spočiatku len racionálny názor: „Symfónia je hodnotnejšia ako šláger“. ale neskôr sa človek prepracúva k skutočnému pochopeniu vážnej hudby a prežíva ju s úprimným a aktívnym citovým sprievodcom. Tento proces citovej kultivácie v súvisse s tzv. tradičnými hodnotami pozoruhodne analyzoval už Müller-Freienfels.¹⁰

Najtypickejšie sa ukazuje dialektika hodnotiaceho procesu pri *vôľových aktoch*. Vôľa sa obyčajne považuje nielen za psychický akt, ale často za duchovnú mohutnosť. Odtiaľ viaceré formy voluntaristických filozofií a psychológií (Schopenhauer, Nietzsche, Klages, Adler atď.). Ako hovorí Kerschensteiner, „psychológia vôle je oddávna oblasťou živých sporov“.¹¹ My si však všimame vôľu ako sústavu duševných prejavov, lebo nevidíme dôvod chápať ju ako integrálnu mohutnosť či prejav nejakého substanciálneho princípu.¹²

Pri vonkajšom pozorovaní sú vôľové rozhodnutia a činy vedomý proces. Experimentálne sa zistilo niekoľko jeho štádií.¹³ Podmienkou vôľového rozhodnutia je objavenie sa jedného alebo viacerých podnetov. Môžu byť pôvodu pudového (vitálna vrstva) alebo podnietené záujmami (intelektuálna vrstva), ale môže ísť aj o snahu realizovať niektoré normatívne ideály (vrstva „nad—ja“). Motív vôľového správania je vlastne normou i hodnotou zároveň. Na jednej strane je cha-

¹⁰ Müller-Freienfels R., *Grundzüge einer neuen Wertlehre*, Leipzig 1919, 325 n.

¹¹ Kerschensteiner G., *Charakterbegriff und Charaktererziehung*, Leipzig—Berlin 1929, 109.

¹² Porov. Jurovský A., *Psychológia*, 265 n; Driesch, c. d., 32.

¹³ Jurovský A., c. d. 271; Kerschensteiner, c. d., 297.

rakterizovaný akýmsi imperatívom „musíš“, na druhej je nositeľom určitej cieľovej predstavy, ktorá má byť obohatením subjektu, t. j. získaním hodnoty. V prípade, že je motívov viac, získava prvenstvo najsilnejší, ktorý bude mať na svojej strane najvyšší stupeň naliehavosti a bude viazať zameranosť intelektuálneho života.¹⁴ Voľba „najsilnejšieho“ motívu závisí od momentálnej situácie a celkového rozpoloženia subjektu, pričom prichádza do úvahy množstvo osobných i vonkajších faktorov.

Keď si robím plán na dnešné odpoľudnie, mám viacero možností — motívov: ísť na prechádzku, študovať, písať list, pozrieť si futbalový zápas a pod. Proces, ktorým dôjdem k rozhodnutiu, nie je ničím iným ako hodnotením. Rozhodnem sa pre motív, ktorý angažuje väčšinu zložiek osobnosti a proti ktorému je najmenej námietok. Sú však aj komplikovanejšie prípady. Pred skúškou sa rozhodnem nastudovať za deň 300 strán v predpoklade, že to dokážem. Počas práce však narážam na malé prekážky, ktoré sa stávajú čoraz častejšími a vtieravejšími: necítim sa dosť pohodlne, nevyhovuje mi teplota v miestnosti, svetlo mi dopadá na knihu, niekto ustavične kráča chodbou a v susedstve hrajú na klavír. Ohlasuje sa únava, stávam sa nervóznym. Musím prerušiť prácu a ísť sa prejsť. Prechádzka sa pretiahne, lebo stretnem priateľa, a hoci som „pracovne“ naladený, teším sa, že som sa rozptýlil. Keď sa vrátim, zistím, že daný program nemožno splniť, bude treba pracovať povrchnejšie alebo ho odložiť. Toto je príklad čisto intelektuálneho vôľového rozhodnutia, bez kritického uvažovania o súvise medzi telesnými potrebami a namáhavosťou štúdia. Okrem toho tu ide o rozhodnutie, vyžadujúce dlhý čas, teda v skutočnosti o celý rad obnovených vôľových rozhodnutí — za každou stranou a zakončenou staťou.

Vôľové rozhodnutia, práve tak ako ostatné psychické funkcie, ilustrujú vzťah primárneho a sekundárneho hodnotenia a dialektiku pomeru medzi vrstvami osobnosti. Subjekt, ktorý sa rozhoduje vôľou bez ohľadu na svoje „sily“, pociťuje často neprekonateľnú reakciu vo forme strachu, únavy, zbabelosti; je to akási „stávka“ vitálnej vrstvy. Zakladá sa na inštinktívnom alebo reflexnom hodnotiacom akte, ktorý je upozornením na existenciu individuálnej biologickej hodnoty. Jestvujú však prípady, keď je štruktúra osobnosti natoľko integrovaná, že i vôľové rozhodnutia, formulované na úkor alebo proti biologickej hodnote, sa dôsledne uskutočňujú. Príkladom toho sú fanatici, ktorí bez rozpakov obetujú život za vedúcu myšlienku. Psychologicky tu ide o náhradu individuálnej životnej hodnoty inou, integrálnejšou životnou hodnotou, napr. o vieru v plnší alebo večný naindividuálny život. V takýchto prípadoch možno hovoriť o maximálnej rovnorodosti osobnosti, pretože hranice medzi činnosťami vitálneho a intelektuálneho centra sú takmer odstránené. Z axiologického hľadiska tu ide o dokonalú podriadenosť primárneho hodnotenia sekundárnemu, hraničiacu s ich stotožnením, pretože aktivity intelektuálnej vrstvy a povaha osobných ideálov sú tu absolutizáciou životného princípu. Tieto prípady sú síce zriedkavé, ale v istých spoločenských situáciách nadobúdajú až formu masového hnutia a psychózy. Osobnosť bežného zdravého človeka sa vždy vyznačuje relatívnou samostatnosťou psychických centier a dialek-

¹⁴ Analyzuje Pfänder A., *Die Seele des Menschen*, Halle 1933, 101 n.

tickým pomerom medzi primárnymi a sekundárnymi postojmi, čo sa odzrkadľuje aj vo vôľových rozhodnutiach a ich realizácii.

Podobne možno demonštrovať dialektiku hodnotenia i pri snoch ako mimo-vedomých, ale zmysluplných obrazoch. Vitálne tendencie sú tu skutočné, ale modifikované navyknutými zásahmi vedomia. Morálne normy, v mene ktorých „ja“ uskutočňuje svoju kontrolu, vplývajú síce na formu pudových predstáv, ale nemôžu ich odstrániť. Snová symbolika je tu kompromisom.

Keď usporiadame psychické činnosti do celistvej štruktúry individuálneho duševného života, zisťujeme zmysluplnosť ich organizácie, pričom práve v axiologickom momente, v ktorom sa vyjadruje antropologicko-sociálna podstata človeka, je jej konvergujúci činiteľ.

К ДИАЛЕКТИКЕ ПОЗНАВАНИЯ И ОЦЕНКИ

Мариан Варош

Отношение между познанием и оценкой не принадлежит к числу традиционных философских вопросов. В центре внимания оно оказывается лишь с момента появления современной аксиологической проблематики и со стремлением новейшей методологии разработать условия научного познания.

Отношение между познанием и оценкой решается в трех типах теорий. Согласно первым, между ними существует тождество в том смысле, что и познание, и оценка представляют собой когнитивные процессы, причем и в первом, и во втором случае надо достичь общую цель: истинность конечного высказывания или суждения. Согласно второму типу теорий, между познанием и оценкой существует принципиальное отличие и нередуцированность. Познание является „схватыванием объекта“, его основной смысл заключается в овладении объектом как таковым, исключая какие-либо субъективные факторы; оценка, напротив, является инструментом для аутентичного применения антропологических и субъективных моментов, является утверждением творческой сущности человека. Наконец, третий тип теорий, сторонником которых является и автор, стремится постичь диалектическое взаимодействие познания и оценки в рамках широко понимаемых когнитивных отношений человека к реальности.

Далее на конкретных примерах анализируется практический вид взаимосвязи и взаимодействия познавательных и оценочных проявлений. Дается характеристика их наиболее частого следования: любое отношение человека к неизвестному объекту (явлению) начинается с инстинктивного отношения, которое исполняет функцию первичной оценки. Результат этого „первого впечатления“ важен, так как от него зависит, углубит ли субъект свое отношение к объекту или останется к нему равнодушным. После первичной оценки следует, как правило, познавательно-аналитический процесс, целью которого является накопление как можно большего количества информации об объекте. В заключение следует вторичная оценка как принятие „окончательного“ отношения. Естественно, данная схема на практике имеет много модификаций; встречаются случаи, когда субъект удовлетворяется уже первичной оценкой и долгое время остается при ней, встречаются другие случаи, когда субъект вновь и вновь подвергает верификации даже очень основательно обоснованное оценочное отношение или высказывание.

В третьей части статьи разбирается диалектика познания и оценки в отдельных душевных процессах. Несомненно, что эта диалектика имеет особую конкретизацию и особые формы, например, в восприятии, в представлениях, в волевой деятельности, в процессах памяти и т. д.

Современный сциентизм часто склоняется к взгляду, что между познанием и оценкой существует иерархическое отношение, т. е. что познание выше оценки. Автор считает, что это не так. Между познанием и оценкой существует разделение труда, целью которого является достижение оптимальной ориентации человека в мире и тем самым и максимальное наполнение творческого назначения человека в историко-общественном контексте.

ON DIALECTIC OF KNOWLEDGE AND EVALUATION

Marián V á r o s s

The relationship between knowledge and evaluation does not belong to traditional philosophical problems. It came to be the centre of attention only as late as modern axiological problematic emerged and along with the attempt of contemporary methodology to work out conditions of scientific knowledge.

The relationship between knowledge and evaluation has been solved by three types of theories. According to the first ones there exist an identity between them in that sense that both knowledge and evaluation are cognitive processes and in both cases a common end must be achieved: the verity of final statement. According to the second type of theories there is a fundamental difference between knowledge and evaluation and neither can be reduced to another. Knowledge is „objectivational“, its basic meaning is to grasp an object as such excluding whatever subjective factors; on the contrary evaluation involves anthropological and subjective moments. It is the assertion of human creative essence. Finally the third type of theories, advocated also by the author, attempts to treat the dialectical cooperation between knowledge and evaluation within a widely understood cognitive relationships between man and reality.

Further the author analyzes on concrete examples a form of interaction and cooperation between moments of knowledge and moments of evaluation. Their most frequency is described: any relation of man to an unknown object (phenomenon) begins with the instinctive attitude that fulfils the function of primary evaluation. The result of this „first impression is important as it decides whether a subject deepens his relation to an object or not. After the primary evaluation the process of knowledge and analysis follows which has a purpose to gather as much information as is possible. At the end, as a rule, the secondary evaluation follows by which a „definite“ statement is made. Naturally this scheme has many modifications in practice; there are cases when a subject is satisfied with the very primary evaluation and there are other cases when a subject verifies again and again even thoroughly justified evaluative attitude or statement.

The third part of the paper deals with dialectic of knowledge and evaluation in single mental functions. Doubtless that this dialectic has a unique concretization and unique forms e. g., in perception, imagination, act of will, memory processes and so forth.

Modern scientism often inclines towards the view that there is a hierarchical relationship between knowledge and evaluation i. e., that knowledge is superior to evaluation. The author does not agree with this view. There is a division of work between knowledge and evaluation which purpose is to achieve an appropriate orientation of man in the world and by that also a maximum of realization of creative role of man in historico-social context.